

■ Doç. Dr. Şafak E. TOPUZKANAMIŞ* ■

DEMOKRASİLERDE SEÇMEN İRADESİ: SERBEST OY İLKESİ VE HALKTAN KİTLEYE GEÇİŞTE KİTLE İLETİŞİM ARAÇLARININ YERİ

VOTER'S WILL IN DEMOCRACIES: THE PRINCIPLE OF FREE ELECTION AND THE PLACE OF MASS MEDIA IN THE TRANSITION FROM THE PUBLIC TO THE MASS

ÖZET

Serbest oy ilkesinde esas olan seçmenlerin özgür iradeleridir ve bu iradenin hiçbir şekilde baskı altında olmamasıdır. Ancak seçmen iradesi, kitle iletişim araçları yoluyla farklı biçimlerde şekillenmeye devam etmektedir. Kitle iletişim araçları, seçim kampanyaları ve propaganda ile biçimlenen seçmen iradeleri yoluyla biçimlenen demokrasilerin ne anlama geldiği tartışılmaktadır. Aslında retorik, siyasete ve hukuka yön verirken demokrasileri inşa etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Serbest oy ilkesi, demokrasi, retorik, seçim, siyasi parti.

ABSTRACT

What is essential in the principle of free election is the free will of the voters and this will not be under any pressure. However, the will of the voters continues to be shaped in different ways through mass media. The meaning of democracies shaped by the will of voters via mass media, election campaigns and propaganda is being discussed. In fact, while rhetoric directs politics and law, it builds democracies.

Keywords: Principle of free election, democracy, rhetoric, election, political party.

Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 05.01.2023 Kabul Tarihi: 10.04.2023

* ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1461-3812>

GİRİŞ

Demokrasinin birçok bileşeni olduğu aşikâr. Seçimi merkeze alıp demokrasiyi tanımlamanın elbette önemli ama yeterli olmadığı meselesini çağımızda çoktan geride bıraktık. Sandık, hâlâ demokrasilerde vazgeçilmez bir yöntem ama sandığı şeffaf, denetlenebilir kılabilirdiği elbette demokrasinin anlamı derinleşebilmektedir. Bu anlamda, demokratik seçim ilkelerinin sandıkla buluşması gerekmektedir. En önemli demokratik seçim ilkelerinden biri de “serbest oy” ilkesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu ilkeye göre seçmenler, iradelerini hiçbir “baskı” olmaksızın ortaya koyar ve özgürce oyunu kullanır. Ancak, “baskı”, çok kompleks ve katmanlı bir sorunu beraberinde getirmektedir. Çünkü içinde, “hangi seçmen iradesi özgür ki?” sorusunu barındırmaktadır. Sorgusuz sualsiz kabul gören “özgür iradeye sahip olan ve hiçbir baskı olmaksızın oy kullanabilen vatandaş prototipi”, aslında iktidarların gözetleme ve denetleme araçlarını büyütüp demokrasileri tam da o istenilen kıvama yani “ehil”, “makul” bir yapıya dönüştürebilmektedir. Seçmen iradesinin serbestliği elbette bir ön kabuldür. Seçmen iradesi üzerinde baskı yaratacak kişi, seçmenin en yakınındaki kişi değildir. Bu sadece fiziki bir yakınlıktır. Bu nedenle gizli oy ilkesini, serbest oy ilkesiyle ele almak gerekir. Öncelikli amaç, seçmeni fiziki yakınlığa dayalı baskılardan kurtarabilmek olsa da seçmen üzerindeki baskı ve etkinin, fersah fersah uzaklardan inşa edildiği dikkate alınmalıdır. Seçmen, özgürce oy kullandığı ön kabulüyle demokrasinin vazgeçilmez ögesi olarak kabul edilmektedir ancak bu etkiyi yaratan ise enformasyon çağının tüm araçlarıdır.

Kitle iletişim araçları ve demokrasi ilişkisi, öncelikle medya ve iletişim çalışmaları içinde incelenmektedir. Ancak kamuoyu inşası ve demokrasi ilişkisi, iktidarı sınırlama teknikleri açısından anayasa hukukunun önemli bir konusunu oluşturmaktadır. Siyasi partilere ve seçimlere ilişkin getirilen sınırlamaların ortaya çıkışını anlamak bakımından da demokrasiler içinde serbest oy ilkesinin anlamını, kitle iletişim araçlarının rolü üzerinden değerlendirmek gerekir.

I. SERBEST OY İLKESİNİN İÇERİĞİ

1982 Anayasasının 67. maddesinin ikinci fıkrasında, “seçimler ve halk oylaması serbest, eşit, gizli, tek dereceli, genel oy, açık sayım ve döküm esaslarına göre, yargı yönetim ve denetimi altında yapılır” denilmek suretiyle seçimlerin temel ilkeleri düzenlenmektedir. 2839 sayılı Milletvekili Seçimi Kanunu m.2/1 ve 6271 sayılı Cumhurbaşkanı Seçimi Kanunu m. 2/3’de, “seçmen, oyunu tam bir serbestlikle kendisi kullanır.” düzenlemesi yer almaktadır. Keza 2972 sayılı Mahalli İdareler ile Mahalle Muhtarlıkları ve İhtiyar Heyetleri Seçimi Hakkında Kanun’un 2.maddesinde mahalli idareler seçimlerinin serbest olacağı düzenlenmektedir. Serbest oy, seçmenin hür iradesinde oy sandığına giderken fiziken tek başına olmasını ve etki altında olmamasını kapsamaktadır; siyasi, ekonomik etki veya baskıdan uzak olarak verilen oy anlamına gelmektedir. Çünkü seçmen üzerindeki baskılar; fiziksel, manevi veya ekonomik olabilmektedir¹. Örneğin yurt dışında bulunan Türk vatandaşlarının mektupla oy verebilmesine imkan veren yasa maddesi, 2008 yılında Anayasa Mahkemesi tarafından serbest ve gizli oy ilkeleri bağlamında iptal edilirken, Anayasa Mahkemesi şu saptamada bulunmaktadır: “Bir ülkedeki seçimin demokratik olarak kabul edilebilmesi için o seçimin bazı evrensel koşulları taşıması gerekir. Bunlar; serbest oy veya seçimlerin serbestliği ilkesi, eşitlik, gizlilik, genel oy, açık sayım ve döküm, dürüstlük ilkeleridir. (...) Serbest oy veya seçimlerin serbestliği ilkesi, oy verecek kişinin her türlü baskı ve etkiden uzak olarak özgürce oy vermesidir².”

¹ Karamustafaoğlu, Tuncer. Seçme Hakkının Demokratik İlkeleri, Sevinç Matbaası, Ankara 1970, s. 158-159; Akartürk, Ekrem Ali. Oy Hakkının Anayasal İlkeleri, Legal Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 54.

² Anayasa Mahkemesi Kararı, Esas Sayısı : 2008/33, Karar Sayısı : 2008/113, Karar Günü : 29.5.2008, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2008/07/20080705-15.htm>. Serbest seçim hakkı, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Ek 1 numaralı Protokol’ün 3. Maddesi’nde düzenlenmiş ve Protokol, 18 Mayıs 1954 tarihinde yürürlüğe girmiştir. 01.11.1998 tarihinde yürürlüğe giren 11. Protokolle bu maddenin kenar başlığı “Serbest Seçim Hakkı”dır. Süreç hakkında bkz. Aydın, Ömür. “Serbest Seçim Hakkı ve Kişinin Siyasal Etkinliklerinin Kısıtlanması Sorunu”, Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi, Yıl 8, Sayı 15, Haziran 2020, s. 70. Birleşmiş Milletler Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi’nin 25’inci maddesinin b bendinde, seçmenlerin iradelerini serbestçe ifade etmeleri güvence altına alan, gizli olarak oy verildiği, genel ve eşit oya dayanan ve belirli aralıklarla yapılan dürüst seçimlerde oy kullanma ve seçilme” hakkına sahip olduğu belirtilir. Ayrıca Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi, bu konuyla ilgili olan 25 no.lu Genel Yorumu’nda maddenin güvencelerin referandumlar için de geçerli olduğunu belirtmiştir: “Yurttaşlar, anayasalarını seçerek veya değiştirerek veya referandum ya da (b) paragrafına uygun olan, diğer seçim

Serbest seçim hakkı, Venedik Komisyonu tarafından belirlenen ilkelere de bakıldığında medya kullanımı, afiş asma, gösteri ve toplantı yapma hakkının kullanımında kamu otoritelerinin partilere ve adaylara eşit davranma yükümlülüğünü içermektedir³. Yine seçmenin ifade özgürlüğünün korunması önem arz etmektedir. Serbest seçim hakkı ile siyasal çoğulculuk ve ifade özgürlüğü çoğulcu demokrasiyi inşa etmeyi amaçlamaktadır ve serbest bir seçimden söz edebilmek için iradenin oluşma sürecinin de serbest olması gerekir: “İrade ve sonucunda ortaya çıkacak olan onay ancak aydınlatılmış ise gerçektir⁴.”

Serbest oy ilkesi, seçmenlerin üzerinde belli bir aday veya parti lehine baskı yapılmadan, ifade özgürlüğünün yeterince temin edildiği, aynı zamanda basın, örgütlenme, toplanma özgürlüklerinin güvence altına alındığı bir seçimi ifade etmektedir. Böyle bir seçim ise devletin, doğrudan veya dolaylı baskı ve yönlendirmelere karşı birtakım önlemler alması ile gerçekleşecektir⁵. Seçmenlerin kendi serbest iradesi aslında son

yöntemleriyle kamuyu ilgilendiren konularda karar alma mekanizmalarına da katılarak doğrudan katılma hakkını kullanabilirler. (...) Seçimler ve referandumlarda oy kullanma hakkı yasalarla tanınmalıdır ve bu hak sadece oy kullanmak için belirli bir yaş sınırının öngörülmesi gibi makul nedenlerle sınırlandırılmamalıdır. (...). Serbest oy ilkesine ilişkin değerlendirme için bkz. Demir, Özge. “Türkiye’de Olağanüstü Hal Döneminde Oy Hakkı”, *Anayasa Hukuku Dergisi*, Cilt: 8/Sayı:15/Yıl:2019, s. 63-64.

³ Venedik Komisyonuna göre serbest oy ilkesi, seçmenlerin düşünce oluşturma özgürlüğüdür. Devlet makamları tarafsızlık görevlerini yerine getirmelidir. Bu basın, afiş, gösteri yapma hakkı, siyasi partiler ve adayların finansmanı konularında tarafsızlığı kapsamaktadır. Ayrıca Devlet makamlarının bir dizi pozitif yükümlülükleri bulunmaktadır ve bunlardan biri de tarafsızlık görevinin ve seçmenlerin kanaat oluşturma özgürlüklerinin ihlali halinde yaptırımların uygulanmasıdır. Seçmenlerin isteklerini açıklama özgürlükleri ve seçim hileleri ile mücadele önem arz etmektedir TBMM Araştırma Merkezi, “Seçim Konularında İyi Uygulama Kodu Kabul Edilen Kılavuz İlkeleri”, Çeviren: Beyhan Kaptıkaçtı, Venedik Komisyonu (Avrupa Hukuk Yoluyla Demokrasi Komisyonu) -Türkiye’ye İlişkin Görüşleri, Seçimler Yargı Ve Referandum İlişkin Karar Ve Uygulama Kodları, https://www5.tbmm.gov.tr/yayinlar/venedik_komisyonu.pdf, erişim tarihi 20.12.2021.

⁴ İnceoğlu, Sibel. “İfade Özgürlüğü ve Seçim”, Seçim, Demokrasi ve Seçim Sistemleri Sempozyumu, (Editörler: Havva Karagöz/Atağün Mert Kejanlıoğlu), İstanbul 2019, s. 67.

⁵ Şirin, Tolga. “İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi’ne Göre Serbest Seçim Hakkı”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 17, S. 1-2, s. 315-316. Serbest seçim hakkı, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) tarafından ilk kez Mathieu Mohin ve Clerfayt/Belçika davasında yorumlanmış ve Mahkeme’nin bu davadaki yorumu daha sonra baktığı davalara esas teşkil etmiştir. Mahkeme kararda şöyle demektedir: “Sözleşme’nin Başlangıcı’na göre, temel insan hakları ve özgürlükleri en iyi şekilde, “etkili bir siyasal demokrasi” tarafından korunabilir. Birinci Protokolün 3. maddesi, demokrasinin karakteristik bir prensibini içerdiğinden, bu madde Sözleşme sisteminde birincil bir öneme sahiptir. Seçimlerin serbestliği ilkesi, oy vermenin bir mecburiyet haline getirilemeyeceğini, yani “ihtiyarî oy” sisteminin benimsenmesi gerektiği anlamına da gelir. Yine yasama organına ilişkin seçimlerde halkın kanaatlerinin özgürce açıklanmış

derece kompleks bir sürece sahiptir ve birçok sebeple birleşebilmektedir. Bir anlamda seçmenin rızası altında birçok dinamikte yol almakta ve birçok değişkenle işlenmektedir.

298 sayılı Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanununun 52. maddesinde “radyo ve televizyonla propaganda” düzenlenmektedir. Özel kanunlardaki hükümler saklı kalmak üzere, seçime katılan siyasi partiler, oy verme gününden önceki yedinci günden itibaren oy verme gününden önceki gün saat 18.00’e kadar radyo ve televizyonda propaganda yapabilirler⁶. Yine bu hüküm uyarınca, radyo ve televizyonda yapılacak propaganda yayınlarının, “tam bir tarafsızlık ve eşitlik” içinde yapılması ise Yüksek Seçim Kurulu ile Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu tarafından sağlanacaktır. Televizyonda seçime katılan siyasi partiler adına yayınlanacak propaganda konuşmalarında Türk Bayrağı ile Yüksek Seçim Kurulunun tespit edeceği yere asılacak olan bu kurulun belirlediği büyüklükteki parti bayrağı ve konuşmayı yapan kişi dışında hiçbir görüntüye yer verilmez. Hatta konuşmacılar, ceket giymek ve kravat takmak zorundadırlar; hatta kadınlar tayyör giyerler. Propaganda konuşmaları en ince detaylarıyla düzenlenmektedir. Hatta 56. maddede, “hoparlörle propaganda”nın sınırları düzenlenmektedir. Ancak propaganda tekniklerinin günümüzde ulaştığı aşama dikkate alındığında, mutlaka yeni düzenlemelerin yer alması gereklidir⁷.

sayılabilmesi için yapılan seçimlerin serbest seçimler olması gerekir. Yani “halkın kendi düşüncelerini serbestçe ifade etmesinin güvence altına alındığı koşullarda gerçekleştirilmelidir.” Metin, Yüksel. “AİHS Çerçevesinde ve AİHM Kararları Işığında Serbest Seçim Hakkı”, Liberal Düşünce Dergisi, Yıl 2007, Sayı 48, s. 133.

⁶ Aynı maddeden hareketle ... Seçime katılan; a) Siyasi partilere ilk gün 10, son gün 10 dakikayı geçmemek üzere, programlarını ve yapacakları işleri anlatan iki konuşma, b) Mecliste grubu bulunan siyasi partilerin her birine ilaveten 10’ar dakikalık propaganda, c) İktidar partisine veya iktidar partilerinden büyük olanına 20 dakikalık, iktidar partilerinden diğerlerine 15’er dakikalık ilave propaganda. d) Ana muhalefet partisine ilaveten 10 dakikalık propaganda, hakkı verilir. Bu propaganda sürelerinin yarısını aşmamak üzere siyasi partiler bu propagandalarını görüntülü olarak da verebilirler.

⁷ Basın, iletişim araçları ve internette propaganda ise 298 sayılı Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanun’un m.55/B’de düzenlenmektedir. “Seçime katılan siyasi partiler ve bağımsız adaylar, seçim propaganda süresinin sona ermesine kadar, yazılı basında ilan ve reklam yoluyla veya internet sitesi açarak sözlü, yazılı veya görüntülü propaganda yapabilirler. Vatandaşların, elektronik posta adreslerine gönderilecek mesajlarla, taşınabilir veya sabit telefonlarına sesli, görüntülü veya yazılı mesaj göndermek suretiyle propaganda yapılamaz. Ancak, siyasi partilerin kendi üyelerine gönderdiği sesli, görüntülü veya yazılı mesajlar her zaman serbesttir.”

298 sayılı Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanun'a göre propaganda, oy verme gününden önceki onuncu günün sabahında başlar ve oy verme gününden önceki günün saat 18.00'inde sona erer. Seçim yasaları, seçimlerde serbestliğin sağlanması amacıyla, seçim günü silah taşıma, içkili olma, içki satışı, sandık başı güvenliği gibi konularda kimi yasaklar getirilmesini ve önlemler alınmasını öngörmektedir. (298 sayılı Kanun m. 79-85). Seçim dönemlerinde farklı bakış açıları medyada görünür olmalıdır, hakim olan ekonomik veya siyasi gücün kendini ifade etmesi bakımından da haksız avantaj sağlanmaması için gerekli tedbirler alınmalıdır⁸. Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi'nin No. R (99) 15 Tavsiye Kararı uyarınca medya kullanımına ilişkin tavsiye kararlarına bakıldığında; kamu makamları seçimi etkileme amacıyla medya çalışanlarına ve gazetecilere müdahale etmemelidir⁹.

II. SEÇMENİ ETKİLEYEN UNSURLAR

Siyasal katılma, modern devletin kurucu özelliklerinden biridir. Siyasal modernleşmenin en önemli tarafı, toplumdaki bütün sosyal grupların yerelin ötesinde siyasete katılması, bu katılmayı örgütleyecek yeni siyasi kurumların örneğin siyasi partilerin kurulmuş olmasıdır¹⁰. Siyasal katılma, yalnız devlet hayatı içinde değil aynı zamanda devlet-dışı alanlardaki iktidar alanlarını da kapsayacak şekilde kullanılmaktadır. Bazı tanımlar, sadece siyasi davranışları değil siyasal yönelimleri de içine almaktadır¹¹.

Siyasi katılımın en önemli göstergelerinden olan oy, "serbest" koşullar altında mı kullanılmaktadır? Oy kullanırken en önemli öncüllerin; inanç, değerler, ideoloji ve tutum olduğu belirtilmektedir¹². Belirli

⁸ İnceoğlu, s. 67.

⁹ Ayrıntısı için bkz. İnceoğlu, s. 73.

¹⁰ Özbudun, Ergun. Türkiye'de Sosyal Değişme ve Siyasal Katılma, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, No: 363, Ankara 1975, s. 1.

¹¹ Özbudun, s. 2.

¹² Cottom, Martha L./Mastors, Elena/Preston, Thomas/ Dietz, Beth. Siyaset Psikolojisine Giriş, (Çeviri: Mesut Şenol), BB101 Yayınları, İstanbul 2017, s. 224-234.

değerlere sahip olması beklenen “bilinçli” seçmen saptaması ne kadar tartışmalı ise “bilinçli kamuoyu” da o denli tartışmaya açıktır. Çünkü kamuoyunun belirli bir sıfatla ifade edilmesi aslında kamuoyunu dondurmaktadır. Bir anlamda kamuoyu kompozisyonu, zamana ve konuya göre değişmeyip aynı kalan durağan bir olgu olarak ele alınmaktadır; bu yüzden kamuoyunun kuramsal bir yapı olduğunu; ölçülebilir, gerçek bir nesne veya özellik olmadığını göz önüne almak gerekir¹³. Seçmenlerin birbirinden farklı olduğu düşünülse de aslında birçok seçmen “ana akımda” bulunmaktadır. Siyasi parti tipleri tüm sınıflandırmalara rağmen, kitle partisinde buluşurken; “halk”, kitleye dönüşürken halkın beslendiği damar, “ana akım” medya olmaktadır. Kamuoyunu oluşturan ana hat, çoğunlukla seçmenlerin tutumları, tercihleri ve buluşmalarıdır. Ancak bu tercihleri yaratan bilinçli tutumlardan ziyade sadece benzerlikler olabilmektedir. Örneğin Stanford Üniversitesi’nde yapılan bir deneyde, seçmenlerin oy verme ölçütleri incelenmiştir. Deneklere bazı siyasetçilerin fotoğrafları gösterilmiş ve sonrasında kendilerine yakın gördükleri siyasetçinin fotoğrafını seçmeleri istenmiştir. Gösterilen fotoğraflar arasında, bu deneye katılan deneklerin dijital olarak üzerinde oynandığı fotoğrafları da yer almaktadır. Bu fotoğraf, kendilerine gösterilen siyasetçi fotoğrafları arasında yer almaktadır ve denekler, çoğunlukla kendilerine benzeyen siyasetçiyi seçmiştir. Bir anlamda kendilerini seçmişlerdir; aslında “dijital olarak oynanmış bir başka kendilerini” seçerek kendi varlıklarını onaylamışlardır. Siyasetçiyle fiziki olarak benzer olmak, onu seçme eğilimini de beraberinde getirmektedir.

Seçmen tercihlerini belirleyen birçok değişken bulunmaktadır ve bunların başında kitle iletişim araçları gelmektedir. Aslında medya hem basın özgürlüğünün hem de ifade hürriyetinin önemli kalelerinden biri gibi gözükse de sonuç her zaman böyle olmamaktadır. Çünkü birbirimizle daha çok iletişime geçtikçe daha çok bölündüğümüzü söylemek mümkündür. Kamusal alanın inşasında önemli yere sahip olan medya, kamusal alanın zeminlerini kayganlaştırabilmektedir. Medya, bilgiye ulaşım bakımından bir yandan alakart bir zemin yaratırken, di-

¹³ Milburn, Michael A. Sosyal Psikolojik Açından Kamuoyu ve Siyaset, (Çeviren: Ali Dönmez/Veli Duyan), İmge Kitabevi, Ankara 1998, s. 36-37.

ger yandan bu ulaşımı tekelleştirebilmektedir. Çünkü iletişimin temelinde, hep örgütlenmenin yer aldığı görölmektedir. Örneğin Bizans İmparatorluğu'nda papirüsün siyasal örgütlenmeyi; parşömenin ise dini örgütlenmeyi yarattığı belirtilir. Yine matbaayla birlikte kağıt, ulusal dilin gelişimine katkı sunar ve milliyetçiliğin yükselişine neden olur. Basın endüstrisiyle beraber iletişim alanında tekelleşme hızlanır. Örneğin, telgrafın icadıyla günlük basının hızlı haber alma ihtiyacı, haber ajanslarının tekeli ni güçlendirmiştir. Bu yüzden basın özgürlüğu söylemi, Innis'e göre haber üzerindeki tekelleşmeyi içermektedir. İletişim üzerindeki tekel, kamuoyu ve siyasal örgütlenme tekeli ni de beraberinde getirmektedir¹⁴. Hatta iletişim teknolojilerinin güçlenmesi demokrasiyi tehdit etmektedir¹⁵.

Bu durum çok ciddi bir tehdit yaratmaktadır çünkü insanlar duymak istemediği şeyleri duymuyor, izlemek istemediklerini izlemiyor. Çok fazla seçeneğimiz olduğunu düşünüyöruz ama aslında olayları çoğu kez tek perspektiften görüyoruz. Tekelleşmenin bizatihi gönüllü üyeleriyiz. Adorno'nun deyimiyile kültür her şeye benzerlik bulaştırıyor. Filmler, radyo ve dergiler bir sistem meydana getiriyor ve bu alanların her biri kendi içinde ve hep birlikte söz birliği içinde¹⁶. Çoğalmadan azalıyoruz ya da çoğalarak sönümleniyoruz. Seçmen iradeleri de bu anlamda ana akım kalıplara dökölüyor "hür seçimler" yoluyla. Maruz kalmayı tercih ediyoruz hatta maruz kalmadığımız ön kabulü ile. Bu ilkeye de serbest oy ilkesi deniliyor. Seçmen iradeleri, tekel iletişim kanallarına vura vura hasar alıyor eğer bunun adına serbest oy ilkesi izinde yol almak diyorsak. Aşınan irade gelişemez; dar alanda serbestlik, dikenli tellere takılmamaktan ibaret.

Pazardaki rekabetin, bireysel seçim özgürlüğünü arttırdığı iddiası ise kuşkuludur. Sınırsız pazar rekabeti aslında belirli yurttaşların özellikle azınlıkların seçim özgürlüğüne zarar vermektedir. Çünkü radyo

¹⁴ Timisi, Nilüfer. Yeni İletişim Teknolojileri ve Demokrasi, Dost Yayınvevi, Ankara 2003, s. 45.

¹⁵ Timisi, s. 46.

¹⁶ Adorno, Theodor W. Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi, (Çeviren: Nihat Ülner/Mustafa Tüzel/ Elçin Gen), İletişim Yayınları, 11. Baskı, İstanbul 2020, s. 47.

ve televizyon yayıncıları rekabete girdiklerinde kitlelere cazip gelecek programlarla tam ortadaki kesime seslenmektedir. Böylece program çeşitliliği azalmakta ve program türleri benzerlik göstermeye başlamaktadır. Bu noktada ise birçok grubun dışlandığı görülmektedir. Medyanın bu hali, despotizmin panzehri değil iyice bütünleşmiş oligopol, bürokratik yapıları ortaya çıkarmakta ve artık iletişim pazarları iletişim özgürlüğünü kısıtlamaktadır¹⁷. Ana akımda tüm farklılıklar ezilip bir yığın haline gelmektedir. Keane, “Medya ve Demokrasi” kitabında bu tutumu ele almaktadır. Ancak Keane’in bu kitabı 1991 yılında yazdığını düşünürsek 30 sene sonrasında bu tekelin daha da sarsılmaz bir hale geldiğini söyleyebilmek mümkündür. Keane, siyaset ve medya ilişkisini derin bir analize tutar ve sansür teknikleri üzerine değerlendirme yaptıktan sonra şu sonuca varır: “Normal olarak ne yurttaşlara ne kitle iletişim araçlarına karşı sorumlu ne de hukuk devletine tabi olan siyasal erk toplamı çoğalmaktadır¹⁸.”

Adorno ise kitle kültürü ifadesini “kültür endüstrisi” olarak değiştirdiklerini belirtir¹⁹ ve kültür endüstrisinde kitlelerin birincil değil ikincil olduğunu belirtir:

“Müşteri, kültür endüstrisinin inandırmak istediği gibi, kral değildir; kültür endüstrisinin öznesi değil, nesnesidir. Kendini kültür endüstrisine uydurmuş olan ‘kitle iletişim araçları’ terimi daha en baştan vurguyu zararsız olana kaydırmaktadır. Ne ilk planda kitleler söz konusudur, ne de iletişim teknikleri; söz konusu olan, onlara üflenen ruhtur, efendilerinin sesidir. Kültür endüstrisi kitleleri dikkate almayı, onların verili ve değiştirilemez varsayılan zihniyetini ikiye katlamak, pekiştirmek ve güçlendirmek için kötüye kullanır. Bu zihniyetin neyle değiştirilebileceği hususu, tamamen dışta bırakılmıştır. Kitleler kültür endüstrisinin ölçütü değil ideolojisidir, kültür endüstrisi de kitleleri kendine uyarlamadıkça var olamazdı²⁰.”

¹⁷ Keane, John. Medya ve Demokrasi (Çeviren: Haluk Şahin), Ayrıntı Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1993, s. 81 ve 90.

¹⁸ Keane, s. 105.

¹⁹ Adorno, s. 109.

²⁰ Adorno, s. 110.

III. “DEMOS”TAN “MASS”A GEÇİŞTE KİTLE İLETİŞİM ARAÇLARININ ROLÜ

Thomas Jefferson, Edward Carrington’a yazdığı mektupta, “hükümetlerimizin temelinde halkın kanaati olduğu için ilk hedef bu hakkı korumak olmalıdır. Gazetelersiz bir hükümetimiz mi yoksa hükümeteşiz gazetelerimiz mi olsun kararını vermek bana düşse ikincisini tercih etmekte bir an tereddüt etmem²¹.” der. “Halkın kanaati” derken aslında bir eksiklik söz konusudur. Çünkü halk, kanaatini seçim yoluyla henüz ortaya koyamamaktadır. “Kamuoyu” ifadesinin içinde “oy” ifadesi yer almaktadır ancak genel oya geçilmediği için burada halkın kanaatinin yansıtılmadığını söylemek mümkün müdür?²² Çünkü oy hakkının gelişimi ile kamuoyu kavramının gelişimi aslında paralellik göstermektedir. 18. yüzyılda İngiltere ve Fransa’da “general opinion”, “sense of the people”, “common sense” kavramlarının konuşulduğu görülmektedir. Kamuoyu düşüncesi 18. yüzyılda filizlenirken, gazeteler haber sunarak yurttaş okurlarının ulusal bilincinin biçimlenmesine yardım etmektedir²³.

Kitle toplumunda, başkalarının fikir, düşünce ve kanaatlerini dinleyenler çoktur ancak buna karşılık kendi kanaatlerini ifade edebilenler pek azdır. Bireyler yığını, kitle haberleşme araçları tarafından biçimlendirilmektedir. Hatta oluşturulan kamuoyu resmi makamlarca ya da iktidar çevrelerince denetlenmektedir. Karşılıklı ve özgür tartışma yoluyla kamuoyu yaratabilme özgürlükleri daha oluşmadan önlenmektedir²⁴.

Kamuoyunun gelişimi için çıkış noktası olarak genel oy ilkesinin varlığı elbette gerekiydi. Ancak özellikle kitle iletişim araçlarıyla kamu-

²¹ The Works of Thomas Jefferson, (Collected and Edited by Paul Leicester Ford) Federal Edition (New York and London, G.P. Putnam’s Sons, 1904-5). Vol. 5, <https://oll.libertyfund.org/quote/jeffersons-preference-for-newspapers-without-government-over-government-without-newspapers-1787>, erişim tarihi: 10.09.2022.

²² Bektaş, Arsev. Kamuoyu, İletişim ve Demokrasi, Bağlam Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2000, s. 49.

²³ Innis için bkz. Timisi, s. 44-45.

²⁴ Mills, Wright. İktidar Seçkinleri, (Türkçesi: Ünsal Oskay), Bilgi Yayınevi, İstanbul 1974, s. 425.

oyu farklı bir yol almaya başladı. “Mass media²⁵” olarak ifade edilen kitle iletişim araçları, halkı kitleye dönüştürmektedir. Kitle iletişim araçları, bir taraftan “dönüştürme”, “biçimlendirme”, ve “propaganda tekniği” olarak aslında olumsuz bir bakış açısıyla ele alınmaktadır; diğer taraftan medya, aslında demokrasinin yaşatılabilmesi açısından önemli şartlarından biri olan kamusal alanın inşasında önemli bir yere sahiptir. Çünkü enformasyon toplumu, ulusal sınırlar içinde tanımlanmayan öncelikle ekonomik, sonra siyasi ve kültürel ortak çıkarların küresel olarak arandığı bir döneme işaret etmektedir. Yeni iletişim teknolojileri yoluyla bilgi artışı ve demokrasinin gerektirdiği katılımcı yurttaşlık hedeflenmektedir²⁶. Lippmann’a göre basın, doğrudan demokrasinin bir organı görülmeye başlanmıştır ve kamuoyu mahkemesi, gece gündüz açıktır, her zaman için yasa koymaktadır²⁷. Kurumlar ne kadar iyi olursa ilgili tüm menfaatler o kadar fazla temsil edilir, daha fazla konu çözülür. En iyi ihtimalle basın, kurumların hizmetkârı ve koruyucusudur. En kötü ihtimalle birtakım kişilerin sosyal düzensizlikleri kendi amaçlarına kullandığı bir araçtır. Bu durumda “vicdansız gazeteciler sorunlu sularda balık tutabilir ve vicdanlı kişiler belirsizlikler ile kumar oynamak zorunda kalır²⁸”.

IV. SERBEST OY İLKESİNİN “RETORİK”LE KUŞATILMASI

Seçmenin serbest iradesi aslında medyanın, politikanın ve hukukun²⁹ söylem inşası ile kuşatılmaktadır. Tam da Aristo’nun dediği gibi

²⁵ Ayrıntısı için bkz. Briggs, Asa/ Burke, Peter. Medyanın Toplumsal Tarihi Gutenberg’den İnternet, (Çev. Ümit Hüsrev Yolsal/ Erkan Uzun), Kırmızı Yayınları, İstanbul 2011, s. 9.

²⁶ Timisi, s. 18.

²⁷ Lippmann, Walter. Kamuoyu, (Çeviri Editörü: Orhun Doğuş Yılmaz), Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2020, s. 339.

²⁸ Lippmann, s. 339.

²⁹ Retorik, Kıta Avrupası hukuk sisteminde sınırlı iken Anglo Amerikan hukuk fakültelerinde bir ders olarak okutulacak kadar önemsenir. Çünkü Amerikan jüri sisteminde karar belirleyen, önemli ölçüde, tarafların açılış ve kapanış konuşmalarıdır. Hatta avukatlar, dinleyicileri sanık lehine ikna etmek zorundadır ki bu nedenle konuşmalar önceden kurgulanır. Çataloluk’un belirttiği üzere; Amerikan mahkemeleri, çok sayıda yargıç bulunan ve bu yargıçların kurayla halk arasından seçildiği Antik Yunan Halk mahkemelerine benzetilebilir. Farklı olan yön, Atina mahkemelerindeki yargıçların Amerikan jürisine göre çok daha fazla hukuk bilgisine donatılmış olmasıdır. Çataloluk, Gökçe. “Platon’un Gorgias Diyaloğunda Hukuk ve Retorik”, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, C. LXVI, S.1, 2008, s. 36.

bir şeyin söylenme şekli onu mutlaka etkilemektedir³⁰. Örneğin anayasalar, daha hemen başlangıç bölümleriyle halk oylamalarında seçmenin serbest iradesini hemen kıskaca alan “hukuki” metinler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bölüm, asli kurucu iktidarların söylemlerini inşa ettiği yerdir³¹. Anayasalar devletin teşkilat şemasını inşa etmektedir, retorik de düşünceyi. Hepsinin kesişim örneği olarak şu çarpıcı örnek verilebilir: Özellikle darbeler sonrasında radyo ve televizyonlardan okunan açıklamalar, anayasaların başlangıç bölümüne ekleniyor ve bu durum elbette bir tesadüf değil.

Hukuki metinlerin edebiyat ve retorikle olan ilişkisinin yanı sıra seçmen iradesi de aynı zamanda siyaset retorisi ile karşılaşmaktadır. Coşku yoluyla saptırma, “siyasette yalan” çalışmalarının merkezini oluştururken retorik çalışmalarına değinmeden ilerlemek elbette olanaksızdır.

³⁰ Aristoteles, üç tür retorikten bahseder: Politik, adli ve epideiktik yani törensel gösteri söylevidir. Politik retorik, cesaretlendirmeve umut kurma, gelecek, uygunluk ve uygunsuzluk amaçlarına yönelik iken, adli retorik, suçlama, savunma, geçmiş, adalet ve adaletsizlik amacına yöneliktir. Epideiktik retorikte ise övmeye ve eleştirmeye, şimdiki zaman, onur ve onursuzluk amaçlarını belirtmektedir. Aristoteles, Retorik, (Çev. Mehmet H. Doğan), Cogito-Yapı Kredi Yayınları, 7.Baskı, İstanbul 2007, s. 19. Retorik -politik ve adli retorik, her durumda- kararlar vermeye etkilemek için var olduğuna göre hatip, konuşmasındaki kanıtı açıklayıcı ve inanılmaya değer yapmaya çalışmakla kalmamalı, aynı zamanda (1) kendi karakterinin de doğru görünmesini sağlamalı ve (2) karar verecek kişiler olan dinleyicilerini doğru düşünce tarzına sokmalıdır. Kendi karakteri konusunda: dinleyicilerine, kendisinin sağ görülmesi, erdemli ve iyi niyetli biri olduğunu hissettirmelidir. Bu, tartışmalarda özellikle önemlidir. Mahkemelerde, davayı yargılayacak olan jürinin coşkularını ya da moral duygularını etkileyebilmesi özellikle önemlidir. Çeşitli coşkuların tanımı. Her coşkuyla ilgili olarak (1) o coşkunun hissedildiği ruh halini, (2) kime karşı hissedildiğini, (3) nelere dayanılarak hissedildiğini düşünmeliyiz. Aristoteles, s. 23.

³¹ Örneğin 2009 tarihli Bolivya Anayasasının başlangıç bölümü “Eski zamanlarda dağlar ortaya çıktı, nehirler yer değiştirdi ve göller oluştu. Amazonumuz, bataklıklarımız, yayalarımız, ovalarımız ve vadilerimiz yeşillik ve çiçeklerle kaplıydı. Bu kutsal Dünya’yı farklı yüzlerle doldurduk ve o zamandan beri her şeyde ve çeşitliliğimizde insan ve kültür olarak var olan çoğulluğu idrak ettik. Böylece halklarımız oluştu ve sömürgeciliğin korkunç zamanlarında ona maruz kalana kadar ırkçılığı hiç bilmiyorduk”, derken Yine 2014 tarihli Mısır Anayasasının Başlangıç Bölümü’nde “Tanrı’nın Adıyla, En Yüce, En Esirgeyici; Mısır, Nil’in armağanı ve Mısırlıların insanlığa armağanıdır. Eşsiz bir konum ve tarihle kutsanmış Mısır Arap ulusunu, tüm dünyanın kalbidir. Medeniyetlerinin ve kültürlerinin buluşma noktası ve deniz ulaştırması ve iletişiminin keşişme noktasıdır. Akdeniz’in Afrika’nın ucu ve en büyük nehri olan Nil’in halicidir. (...) Tarihin başlangıcında, insan vicdanının doğuşu büyük atalarımızın kalbinde yükseldi ve Mısırlıların yaşamını düzenleyen ve organize eden ilk merkezi devleti Nil nehrinde düzenleyen iyi niyetlerini birleştirdi. Burası, medeniyetin en şaşırtıcı harikalarını yarattıkları ve yeryüzünün açığa çıkan üç dini bilmeden önce kalplerinin gökyüzüne baktığı yerdir. Mısır dinlerin beşiği ve ortaya çıkarılan dinlerin görkem bayrağıdır.” Ayrıca seçmen iradesinin karşılık bulduğu parlamentolar da “parler” yani “konuşmak” üzerine kuruludur. Retorik inşa edilirken parlamentolar yeniden biçimlenmektedir. Briggs/Burke’e göre 19. yüzyılın sonunda genel oy ilkesinin yaygınlaşmasıyla parlamento tutanaklarından bile daha uzun olan gazete haberleri yerini çarpıcı manşetlere bırakmaya başlaması oldukça çarpıcıdır. Briggs/ Burke, s. 233.

Aristo'ya göre, kanıtlarla inandırma tarzları retorik sanatının özüdür. Bu tarzlar; konuşmacının, konuşmasını inandırıcı kılabilecek bir kişisel karakteri açığa vurma gücü; dinleyenlerin coşkularını uyandırma; bir hakikati ya da sözde hakikati inandırıcı kanıtlar yoluyla kanıtlama gücüdür. Bu nedenle kanıtlarla inandırma bir tür gösteridir ve yargıyı coşkularla saptırmaya başvurur³². Politikacı hatip, kendisini dinleyenleri bir eyleme sokmaya ya da ondan kaçınmaya kışkırtırken, onların mutluluğunu gözettiğini göstermelidir. Politik konuşmacı, dinleyicilerinin ilgisine de başvurur, bu ise neyin iyi olduğuna ilişkin bilgiyi kapsar³³.

Kamuoyunun nasıl hareket ettiğini anlamak için yola çıktığında, aslında birçok disiplinin farklı noktalardan ışık tuttuğu görülmektedir. Örneğin Gustave Le Bon'un 1895 yılında yayımlanan "Kitleler Psikolojisi", Sigmund Freud'un 1921 yılında yayımlanan "Kitle Psikolojisi" eseri³⁴, 1930'da Jose Ortega y Gasset'in "Kitlelerin Ayaklanması" isimli çalışması bu konuda başat örnekler olarak karşımıza çıkıyor³⁵. Yine Birinci Dünya Savaşı döneminde ABD Başkanı Woodrow Wilson'un yanında Creel Komisyonu'nda görev alan Edward L. Bernays ve Walter Lippmann da bu bağlamda ele alınması gereken isimlerdir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında ise propaganda çalışmaları ve kültür endüstrisi üzerine çalışmalar yoğunluk kazanıyor. Walter Benjamin, Theodor Adorno ve Max Horkheimer'in çalışmalarının öncülük ettiği Frankfurt Okulu, "kültür endüstrisi" dedikleri yapının "eleştirel kuramını" geliştiriyor. Yine Antonio Gramsci'nin iktisadi alt yapı ile kültürel altyapı arasındaki ilişkiyi medyanın yükselişi temelinde ele alması ve kitlelerin rolü kadar kültürel iktidarın denetleme rolünü de ön plana çıkaran "hegemonya" konuşulur oluyor.

³² Aristoteles, s. 19.

³³ Aristoteles, s. 19. Cicero da "Siyaset Sanatı" eserinde, siyasetin hile, entrika ve ihanetle dolu olduğunu söyler. Cicero, Siyaset Sanatı, Latince Aslından Çeviren: Samet Özgüler, Kronik Kitap, İstanbul 2022, s. 63. Bir seçim döneminde insanların oy ve destek sağlayacak üç şeyin; iltimas, seçim vaadi ve bireylere ilgi ve alaka göstermek olarak tanımladıktan sonra "hatiplik her zaman müthiş önemli bir iş olmuştur (...) Belagat konusunda rakiplerinden üstün ol." der. Cicero, Siyaset Sanatı, (Latince Aslından Çeviren: Samet Özgüler), Kronik Kitap, İstanbul 2022, s. 47, 49 ve 79.

³⁴ Briggs/ Burke, s. 132.

³⁵ İlgili çalışma örnekleri hakkında bkz. Briggs/ Burke, s. 132.

Halkla ilişkiler endüstrisinin önde gelen isimlerinden Bernays, rıza mühendisliği olarak nitelendiği halkla ilişkiler ve propagandayı “demokrasinin özü” olarak görmektedir. 1947’de yayınladığı “The Engineering of Consent” literatürde önemli bir yere sahiptir. Lippmann 1922’de yayınladığı “Public Opinion” (Kamuoyu) adlı kitabında ilk defa “rızanın imalatı”nı “demokrasi sanatındaki yeni devrim” olarak nitelendirmiştir. Bernays, Birinci Dünya Savaşı sırasında Başkan Wilson’u halkın gözünde “bir özgürlük savaşçısı” olarak konumlayıp; onun özgürlük ve demokrasiyi Avrupa’ya götürmek istediğini halka anlatmıştır. Propaganda faaliyetinde kullandığı bu söylemi işe yarayan Bernays, barış zamanı da bunu kullanılabileceğini düşünmüş fakat Almanya’da propaganda ile yapılanlar ortadayken “propaganda” yerine “halkla ilişkiler” terimi kullanılmıştır³⁶.

Lippmann’a göre, insanların gerçek olarak algıladığı şey aslında gerçek değildir ve onlar gerçek olarak “gerçekliğin bir taklidini” veya “sahte bir çevreyi” algılamaktadır³⁷. Bernays, “İletişim yoluyla Liderlik” alt başlığında, kompleks bir ağ oluşturan iletişim teknikleri yönetiminin, modern demokrasiyi yaratan bir unsur olduğunu belirtir. Rıza mühendisliğinin önemli bir parçası olan kampanyalarda dikkat edilecek unsurlar:

- 1) Hem insan kaynağının hem de fiziki kaynakların hesaplanması; yani, insan gücü, para ve uygun zaman, amaç;
- 2) Konu hakkında mümkün olduğunca eksiksiz bilgi sahibi olmak;
- 3) Araştırma sonrası olası değişikliklere bağlı olarak hedeflerin belirlenmesi; özellikle, ne yapılması gerektiği, kiminle ve kimin aracılığıyla;

³⁶ İlgili değerlendirmelerin ayrıntısı için bkz. Güler, Meltem. “Bir Manipülasyon Aracı Olarak Rızanın İmalatı”, Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi, 3(5), 2018, s. 75-79.

³⁷ Ayrıntısı için bkz. Güler, s. 82.

4) Öğrenmek için halk araştırması neden ve nasıl hareket ediyor? Hem bireysel olarak ve grup olarak? ³⁸

Yine Bernays'e göre eğer halk bir fikrin sağlamlığına ikna edilirse, harekete geçer. Bu fikri, eyleme döker. Kültürel, ideolojik ya da sosyal tüm sonuçlar kendiliğinden gerçekleşmez. Demokrasilerde bu sonuçlar, temel olarak rıza mühendisliği ile gerçekleştirilir³⁹. Chomsky ise "Rızanın İmalatı" isimli kitabında başka bir noktadan analize devam eder. Bu kitabın "Medyanın Sistemik Tarafgirliğinin Nicel Kanıtları" başlığında Üçüncü Dünya Ülkelerinde yapılan seçimlerle ilgili olarak bir değerlendirme yapar. Örneğin New York Times'ın 1984 yılında El Salvador ve Nikaragua seçimlerine ilişkin yer verdiği haberleri değerlendirerek, "yer verilen" ve "dışlanan" konuları değerlendirir. Bir şeyin ele alınması yetmemekte ayrıca dışlanması da gerekmektedir. İstikralı bir kurgunun devam edebilmesi için dışlananlar da olmalıdır.

Modern toplum iki hat üzerinden kitleleşmiştir. Bunlardan biri kapitalizmdir. Kapitalizm kitlesel bir topluma yol açar ve kitle toplumu bireyi bir bütün olarak topluma daha sıkı şekilde bağlamıştır⁴⁰. Bernays'e göre demokratik bir toplumda kitlelerin organize olmuş düşünce ve alışkanlıklarının bilinçli ve akılcıca manipülasyonu önemlidir ve toplumun bu görülme-yen mekanizmasını yönlendirenler görülmez bir hükümet kurarlar⁴¹. İnsanlara belli bir şeyi yapmalarını veya yapmamalarını dikte etmek işe yaramaz; bunun yerine onlara ne istemeleri gerektiğini öğretmek gerekir⁴². "Politik olarak ele almak zorunda olduğumuz dünya ulaşılamaz, gözden uzak ve akıl dışıdır⁴³. (...) İnsanların zihinlerindeki imgeler, kendilerinin, başkalarının, ihtiyaçlarının, amaçlarının ve iliş-

³⁸ Bernays, Edward L. "The Engineering of Consent", The Annals of the American Academy of Political and Social Science Table of Contents, 250(1), 1947, s. 116.

³⁹ Bernays, s. 120.

⁴⁰ Topuzkanamış, Engin, Hukuk ve Disiplin-Modern Toplumda Hukuka Uymanın Dayanakları, 3. Baskı, Zoe Yayınları, İstanbul 2019, s. 138.

⁴¹ Bernays, Propaganda, s. 9.

⁴² Değerlendirme için bkz. Topuzkanamış, s. 140-141.

⁴³ Lippmann, s. 69.

kilerinin imgeleri, aynı zamanda onların kamuoyu görüşleridir. İnsan grupları veya grup adına bireysel hareket eden kişiler tarafından hareket geçirilen resimler, büyük harflerle “KAMUOYU”dur⁴⁴.

Bilgi çöktür ve gerçek uzaktadır. Gerçek, önceleri şeffaflık adına liderler için ifade edebilmesi gereken bir yükümlülük iken şimdilerde ötelenebilir, ertelenebilir bir oyalama sürecinde sönümlenmektedir. Nasılsa bilgi ortadadır, açıklama elzem değildir. Bilinebilir olan, gerçeği oluşturmaz. O yüzden gerçeği karartmanın bir yolu da bilgileri çoğaltmaktır. Rıza imalatı, yeni bir yöntem değildir. Demokrasinin yaygınlaşmasıyla rıza imalatının sona ermesi beklenirken tam tersine teknik açıdan gelişmiştir. Çünkü artık rıza imalatı, “parmak hesabından ziyade analize dayanmaktadır.”, modern kitle iletişim araçlarıyla birleştiğinde başka bir yöne evrilmiştir hatta bu durum “herhangi bir ekonomik gücün değişmesinden çok daha önemli bir devrime neden olmuştur⁴⁵.”

V. NEOLİBERAL YAPILARDA SERBEST OY

A. ŞEFFAFLIK VE BİR DEŞARJ YÖNTEMİ OLARAK SEÇİMLER

Neoliberal yapılarda gözetim, önem arz eder. Aslında şeffaflık, enformasyon özgürlüğü için gereklidir ancak şeffaflık da neoliberal bir aygıttır ve her şeyi, enformasyon haline getirmek için zorla dışarıya döndürür. “Enformasyon içsellikten yoksunluk nedeniyle bağlamından bağımsız olarak dolaşıma girebilen olumluluktur. Bu şekilde enformasyon dolaşımı istendiği kadar hızlandırılabilir⁴⁶”. Şeffaflık aygıtının bir başka sonucu ise uyumdur⁴⁷.

⁴⁴ Lippmann, s. 70.

⁴⁵ Lippmann, s. 248.

⁴⁶ Han, Byung-Chul. Psikopolitika Neoliberalizm ve Yeni İktidar Teknikleri, (Çeviren: Haluk Barışcan), 3. Basım, Metis Yayınları, İstanbul 2020, s. 19.

⁴⁷ Han, s. 19.

“(..)Tüketiciler, işçiden ve memurdan, çiftçiden ve küçük burjuvadan oluşmaktadır. Kapitalist üretim bedenlerini ve ruhlarını öyle bir kuşatmıştır ki önlerine konan her şeye direniş göstermeden kapılıverirler. Hükmedilenlerin, hükmedenlerce dayatılan ahlaki onlardan fazla ciddiye alması gibi, günümüzün aldatılan kitleleri de başarı mitine gerçekten başarılı olmuş kişilerden çok daha fazla kapılırlar. Kitlelerin kendilerine göre istekleri vardır. Onları köleleştiren ideolojide şaşmaz biçimde ısrar ederler. Halkın kendine yapılan kötülüğe beslediği tehlikeli sevgi, yetkili mercilerin kurnazlığını bile geride bırakır⁴⁸.”

Neoliberalizm, yurttaş tüketici haline getirir. Yurttaş özgürlüğü yerine tüketicinin edilginliği söz konusudur. Tüketici olarak seçmen, siyasete ve topluma yön verme konusunda gerçek bir ilgiye bile sahip değildir. Han’a göre ortak siyasi eylem için ne isteği ne de yeteneği vardır. Siyasete de tıpkı hizmet sektöründe yapıldığı gibi homurdanarak ve edilgen şekilde tepki gösterilir ve siyasetçiler, tüketici olarak seçmeni tatmin etmesi gereken tedarikçiler durumuna düşerler⁴⁹.

Bu “hizmet sektöründe” karşılıklı arınma halinin en zirveye çıktığı anlardan biri de elbette seçimlerdir. Kitleler için en önemli eylemlerden biri deşarjdır. Hatta deşarj olmadan kitle gerçek anlamda mümkün olamaz, kitleyi yaratan deşarjdır; deşarj anı, kitleye dahil olan herkesin farklılıklarından kurtulduğu ve kendini diğerleriyle eşit hissettiği andır⁵⁰. Seçimler de yurttaşların deşarj olduğu mekanizmadır. Öylesi önemli bir mekanizmadır ki despotlar bile artık seçimlerden yanadır; bu yüzden Keane, seçimleri erteleyen veya yaptırmayan eski diktatörlerin yerine artık “yeni despotizm”lerin varlığından bahseder⁵¹. Canetti’ye göre de

⁴⁸ Adorno, s. 64.

⁴⁹ Han, s. 20. Tüketici karar alma süreçlerine dair bir şeffaflık talebine sahip değildir aslında. Şeffaflık talebinde siyasetçileri ifşa etmek, maskelerini düşürmek, haklarında skandal yaratmak ister. Tüketici yurttaş, aslında skandal seyircisi gibidir. Bu angaje bir yurttaş talebinden çok pasif bir seyirci talebidir. Katılım şikâyet ve yakınmadan ibaretti. Seyirci ve tüketicilerle dolu şeffaflık toplumu bir seyirci demokrasisi oluşturur. Han, s. 20.

⁵⁰ Canetti, Elias. Kitle ve İktidar, Ayrıntı Yayınları, 3. Basım, İstanbul 2006, s. 19.

⁵¹ Keane, John. Yeni Despotizm, (Çev. İsmail Ferhat Çekem), İletişim Yayınları, İstanbul 2021, s. 125.

kitle daima büyümek ister, doğal bir sınırı yoktur. Kitle içinde eşitlik vardır. Kitle mutlak eşitlik durumudur. İnsanların kitle olmaları ve bu kitleden uzaklaşmasına neden olabilecek her şeyi görmezlikten gelme eğilimi göstermeleri bu eşitlik uğrunadır. Kitle yoğunluğu sever. Yoğunluk duygusu özellikle de deşarj anlarında ortaya çıkar. Ayrıca kitlenin bir yöne gereksinimi vardır. Kitle hareket halindedir ve bir hedefe doğru hareket eder. Ortak yön, eşitlik duygusunu da pekiştirir⁵².

Seçimler aracılığıyla, yönetilenler kontrol etme şansına kavuşmuş gibidir. Ancak seçimler, hayal kırıklığı yaşayan yurttaşları neşelendiren silahlardır. Seçimler, hükümeti halktan koruyacak şekilde tasarlanır. Yeni despotizmler, demokrasizim seçim yapar. Despotizmler hayalet seçim düzenler. Seçim güvenliği söz konusu değildir. Peki her şey kendi istedikleri doğrultuda gidiyorsa neden seçim yaparlar? Seçimler bir kez yapıldı mı adına “patika bağımlılığı” denilen bir zorunluluk gelişir, yöneticiler belirli aralıklarla seçim yaparlar. Çünkü seçimler her şekilde demokratik bir hava katmaktadır⁵³. Seçim dönemlerinde hem iktidar hem de muhalefet kanadından belirli isimler ya aktif siyasetten çekilir, çekilmez zorunda kalır veya yeni parlak adaylar keşfedilir. Aslında despotizmler, siyasette kalanların ve gidenlerin envanterini tutar. Belki de parlak adayların da önü bu yolla kesilir. Despotizm için fazlasıyla bilgi ve gözetim demektir⁵⁴. Elbette meşruiyet için de gereklidir. Aslında iktidar sahipleri yönetilenlerle oyuncak gibi oynamak için seçimleri kullanır⁵⁵.

B. KİTLE EĞLENCE TOPLUMUNUN BİR PARÇASI OLARAK DEMOKRASİ

Seçimler yoluyla kitlelerin deşarj olmasının içinde Adorno'nun bahsettiği eğlenmenin coşkusu yer almalıdır “Eğlence toplumunun savunmasından başka bir şey değildir. Eğlenmek hemfikir olmaktır. Bu da ancak eğlence kendini toplumsal sürecin bütününden soyutlayıp aptal-

⁵² Canetti, s. 30.

⁵³ Keane, Yeni Despotizm, s. 125-127.

⁵⁴ Keane, Yeni Despotizm, s. 128.

⁵⁵ Keane, Yeni Despotizm, s. 129.

laştırırsa mümkündür. (...) Eğlenmek her zaman bir şey düşünmemek, gösterildiği yerde bile acıyı unutmak demektir. Bunun temelinde yatan şey, güçsüzlüktür.⁵⁶”

Adorno sonrasında şu tespitlerle devam eder. Gerçekten de bu bir kaçıştır ama eğlencenin iddia ettiği gibi bayağı gerçeklikten değil, gerçekliğin insana bıraktığı direnişe ilişkin son düşünceden kaçıştır. Eğlencenin vaat ettiği özgürleşme, yadsıma gibi, düşünceden de kurtulmaktır. “Halk ne ister?” retorik sorusunun küstahlığı, özellikle öznelliklerini yok etmeye çalıştığı bu insanlara düşünen özneler olarak seslenmesinde yatar⁵⁷. Tüm seçim kampanyalarında da istenen birlikte yaşanan katarsis halini çoğaltmaktır.

Seçimler gönüllü kulluk egzersizleridir (...) Seçim curcunası rejimin kudretli iktidarını kutsayan dehşet verici bir törendir⁵⁸”. Demokrasi de yine sahnelenmiş bir eylemdir⁵⁹. Hatta kitlesel eylem ile hiçbir şey kurulamaz, planlanamaz, görüşülemez ve yönetilemez. Lerner’e göre ise siyasette dört araç kullanılmaktadır. Bunlar, propaganda, diplomasi, ekonomi ve savaştır. Bunlardan her biri sırasıyla ikna stratejisini, pazarlık stratejisini ve zor kullanmanın stratejisini şekillendirir⁶⁰. Propaganda yoluyla ikna etmek temel amaçtır. “Etkin bir propaganda kitleyi propagandacının kitleden yapmasını istediği şey şeyi yapmak konusunda istekli hale getiren propagandadır. Bunun için ise becerikli bir “hile”

⁵⁶ Adorno, s. 78. “Gülme her zaman ister rahatlatıcı olsun ister yıkıcı, korkunun geçip gittiği anlara eşlik eder. Gülme edimi, fiziki tehlikelerden ya da mantığın pençelerinden kurtuluşu gösterir. Rahatlamadan kaynaklanan gülmede, iktidarın elinden kurtulmuş olmanın zevcini yankılanır. Korkudan kaynaklanan kötü gülme biçimiye, insanı korkulması gereken mercilerin safına geçirecek korkunun bertaraf edilmesini sağlar ve iktidarın elinden kurtulmanın olanaksızlığını yankılar. Güldürür, bu endüstrinin sürekli reçete olarak kullandığı şifalı sudur. Güldürmek, insanları mutlu olduklarına inandıran bir aldatma aracıdır.” Adorno, s. 73.

⁵⁷ Adorno, s. 79.

⁵⁸ Keane, Yeni Despotizm, s. 130.

⁵⁹ Perron, Louis. How to Win Election Campaigns in a Changing World, 22 April 2022, <https://www.prnewswire.com/news-releases/how-to-win-election-campaigns-in-a-changing-world-newly-released-tedx-talk-by-political-consultant-dr-louis-perron-301045204.html>, erişim tarihi: 20.09.2022. Bu süreci Perron, 4 M olarak kabul eder: Message, Media, Money and Make no mistakes.

⁶⁰ Lerner, Daniel. “Propagandada Etkinlik: Şartlar ve Değerlendirme”, Kitle Haberleşmesi Teorilerine Giriş, Düzeltilmiş 14. Basım, Seçilmiş Parçalar: Prof. Dr. Ünsay Oskay, Der Yayınları, s. 269.

yapmak da yetmeyecektir. Lincoln'un sözünü burada da tekrar edelim: Herkesi, her yerde ve daima aptal yerine koyup aldatamazsınız⁶¹.”

Demokratik siyaset, manipülasyona son derece açıktır. Kitle eğlence toplumu bağlamında siyasetin eleştirisi, 1997 yapımı “Wag the Dog”, filminde de görülmektedir⁶². Filmin asıl konusu, Beyaz Saray seçim kampanyasına doğru skandalardan kurtulmanın yolu reklamcıya danışmak olarak görülür ve ardından reklamcının önerileri doğrultusunda film yapımcısı bir savaş varmış ve bunun için mücadele ediyormuş izlenimini verir. Meseleleri gerektiği gibi düzenlemenin elbette hakikatle bir ilişkisi de olmayacaktır. Savaş için mekân Arnavutluk olacaktır çünkü Amerikan Halkının çoğu burası hakkında fikir sahibi değildir. “Gerçeklik”, siyasetin üzerinde durduğu bir tuvaldir. Sanatçı istediği resmi çizebilir. Olayları algımlarken halkın bütün için sadece bir parçayı almaktan başka seçeneği yoktur⁶³. Filmde de denildiği üzere, “Bu bir eğlence dünyası ve savaş bir eğlence dünyası. İşte bu yüzden buradayız⁶⁴”. Bir anlamda politik liderler, demokraside ticari bir ürün haline gelmektedir⁶⁵.

Seçmenler adaylara ilişkin detaylara ve konuların karmaşıklığına odaklanmak yerine tekil konulara ya da adayın belirli özelliğine odaklanırlar. Buna da “ayyaşın arayışı” adı verilmektedir. Bu benzetmede, sokakta anahtarını kaybeden ve ışık orada olduğu için anahtarını bir sokak lambasının altında arayan ayyaştan esinlenilmiştir. Bu yüzden Libya'yı bombalama, Nikaragua'ya askeri müdahalede bulunma gibi “tercihlerden” seçmen, aday hakkında bir çıkarsama yapabilmektedir⁶⁶. Örneğin bir terör saldırısı sonrasında seçmen, “statükoyu korumalıyız” eğilimine girebilir. Dünyanın altüst olduğunu düşünen seçmen, değişimi riskli bulur; siyasiler de bazen korkuyu körükleme taktiğini bu yüzden kullanır. Ortada kayda değer bir kavga ya da problem yoksa siyasete olan ilgimizi

⁶¹ Aktaran Lerner, s. 279.

⁶² Film, Türkçe'ye “Başkanın Adamları” şeklinde çevrilmiştir.

⁶³ Parrish, John. “Producing” Politics in *WagtheDog*, *Perspectives on Political Science*, 49:1, 2020, s. 29.

⁶⁴ That's show business. War is show business/ That's why we're here,”

⁶⁵ Parrish, s. 34.

⁶⁶ “Ayyaşın arayışı” kavramı hakkında bkz. Cottom/Mastors/Preston/Dietz. s. 242.

taze tutamayız. Adaletin sağlandığı durumlarda bile sorunların mevcut olması gerekir. Farklılıkların kavgaya dönüşmesinde siyaset bakımından sorun yoktur⁶⁷.

Medyayı devlet-şirket bağının gereksinimlerine uyum sağlamaya teşvik eden başka faktörler de vardır. İktidarla kapışmaya girmek pahalıya mal olur ve oldukça zordur. Bunun için kanıtların ve savların kuvvetli olması gerekir. Resmi düşmanlara yöneltilen suçlamaların kanıtlanması gerekmez hatta bu tür suçlamaların kanıtlanması gerekmez dahası bu tür suçlamaların düzeltilmesi engellenir⁶⁸. Chomsky özellikle Vietnam Savaşı üzerine önemli saptamalar yaptıktan sonra şunu der: “Medya büyük savaş suçlarından sorumlu olan herkesi işin içine katan “karşılıklı yıkım” saptamasından tatmin olmaz⁶⁹.

Ayrıca uyum sağlamak kolaydır çünkü ayrıcalığa ve prestije çıkan en kestirme yollardan biridir. Karşı çıkmanın bedeli ise ağırdır. Medyanın yapısı da yerleşik öğretiye uyum sağlamayı özendirecek biçimde düzenlenmiştir⁷⁰. “Ülkenin sahiplerinin mutlu olmasını sağlamak zorunludur, yoksa hepimiz acı çekeriz.(...)Sokaktaki evsizlerin önceliği malikanelerde oturanların makul biçimde hoşnut olmalarını sağlamak olmalıdır. Sistem içinde var olan seçenekler ve bunların beslediği kültürel değerler göz önüne alındığında, rasyonel çözüm hem uysallık, itaatkarlık ve kamu alanını terk etme hem de kısa vadeli bireysel kazancın azamiye çıkarılması olarak görünmektedir⁷¹.”

Demokratik sistemde gerekli yanlısalar zorla dayatılamaz. Tersine halkın zihnine daha ince araçlarla kazanmalıdır. Totaliter bir devlet gerekli doğrulara daha az bağlı kalmakla yetinebilir. Halkın itaat etmesi yeterlidir; onların ne düşündükleri ikincil düzeyde bir kaygıdır. Tar-

⁶⁷ Lippmann, s. 181.

⁶⁸ Chomsky, Noam. Medya Gerçeği, (Çev. Abdullah Yılmaz/ Osman Akinhay), Everest Yayıncılık, 3. Baskı, İstanbul 2002, s. 14.

⁶⁹ Chomsky, s. 56.

⁷⁰ Chomsky, s. 15.

⁷¹ Chomsky, s. 36.

tışma yasaklanamaz, propagandanın sürdürülmesi için de gereklidir. Önemli olan gündemi belirleme gücüne sahip olmaktır⁷².

SONUÇ

Adorno diyor ki... Gözümüzdeki kaymık en iyi büyüteçtir. O halde büyütelim...

Seçim kampanyaları, seçim finansmanı hengamesi içinde demokrasi metalaşırken demokrasilerdeki “demos” kayboldu. Halk değil kitle var derken artık kalabalıklar var. Belirlenmeye çalışan halk, giderek anonimleşiyor. Kalabalıklar hakikatı anlamının peşinde, popülistleri çoğaltmakla meşgul. Popülistler, “yeni despotlara” dönüşürken seçimlere sıkı sıkıya sarılmaz zorunda. Çünkü o kadar temelsiz o kadar zeminless ki tutacağı yegâne demokratik hatırlatma aracı seçimler. “Serbest oy”, centilmenlik ilkesi artık demokrasi mazisine dair. Çünkü iradelerimiz tutsak. Bile isteye.

Toparlayabilirsek Aristoteles’in Retorik eserine atıfla...

“(1) dinleyiciyi kendinize karşı iyi niyetli, hasmınıza karşı kötü niyetli bir hale getirin,

(2) önde gelen olguları büyültün ya da küçültün,

(3) sizi dinleyenlerde gereken türde coşku uyandırın, ve

(4) bir özet yaparak belleklerini tazeleyin⁷³.”

Demokrasi uğruna tüm bunlara razı mıyız? Hâlâ ?!

⁷² Chomsky, s. 71-72. Propaganda teori üretme değil konuşulanı pratiğe dökmedir. Propagandanın başarısı, belirlenen hedefe ulaşabilmesiyle ilintilidir. “Propagandanın amacı ne samimi ne nazik ne zayıf ne de mütevazı olmaktadır, propaganda yalnızca başarılı olmayı hedefler. (...) Propagandanın tek bir kuralı yoktur. Birey ya propaganda yapmayı becerbiliyor ya da beceremiyordur. Goebbels, s. 59. “Radyolar ve uçaklar olmasaydı ne iktidara gelebilirdik ne de elde ettiğimiz gücü bu şekilde kullanabilirdik hatta Alman Devrimi’nin uçaklar ve radyo olmadan gerçekleştirilmesinin mümkün olamayacağından bahseder. Bizler kitlelerin bütün bir ulusu yönlendirdiği bir çağda yaşamaktayız. Radyo istasyonları manevi hareketler, toplum ve idealler ile insanlar arasında bağlantı kurabilen en önemli ve en etkili araçlardan biridir. Goebbels, s. 122.

⁷³ Aristoteles, s. 29.

KAYNAKÇA

Adorno, Theodor W. Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi, (Çeviren: Nihat Ülner/Mustafa Tüzel/ Elçin Gen), İletişim Yayınları, 11. Baskı, İstanbul 2020.

Akartürk, Ekrem Ali. Oy Hakkının Anayasal İlkeleri, Legal Yayıncılık, İstanbul 2017.

Aristoteles. Retorik, (Çev. Mehmet H. Doğan), Cogito-Yapı Kredi Yayınları, 7.Baskı, İstanbul 2007.

Aydın, Ömür. “Serbest Seçim Hakkı ve Kişinin Siyasal Etkinliklerinin Kısıtlanması Sorunu”, Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi, Yıl 8, Sayı 15, Haziran 2020, s. 69 – 96.

Bektaş, Arsev. Kamuoyu, İletişim ve Demokrasi, Bağlam Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2000.

Bernays, Edward L. “The Engineering of Consent”, The Annals of the American Academy of Political and Social Science Table of Contents, 250(1), 1947, p. 113–120.

Bernays, Edward L. Propaganda, Horace Liveright· Inc, 5. Edition, USA 1936.

Briggs, Asa/ Burke, Peter. Medyanın Toplumsal Tarihi Gutenberg’den İnternet, (Çev. Ümit Hüsrev Yolsal/ Erkan Uzun), Kırmızı Yayınları, İstanbul 2011.

Canetti, Elias. Kitle ve İktidar, Ayrıntı Yayınları, 3. Basım, İstanbul 2006.

Chomsky, Noam. Medya Gerçeği, (Çev. Abdullah Yılmaz/ Osman Akınhay), Everest Yayıncılık, 3. Baskı, İstanbul 2002.

Cicero. Siyaset Sanatı, (Latince Aslından Çeviren: Samet Özgüler), Kronik Kitap, İstanbul 2022.

Cottom, Martha L./Mastors Elena/ Preston, Thomas/ Dietz Beth. Siyaset Psikolojisine Giriş, (Çeviren: Mesut Şenol), BB101 Yayınları, İstanbul 2017.

Çataloluk, Gökçe. “Platon’un Gorgias Diyalogunda Hukuk Ve Retorik”, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, C. LXVI, S.1, 2008, s. 23-38.

Demir, Özge. “Türkiye’de Olağanüstü Hal Döneminde Oy Hakkı”, Anayasa Hukuku Dergisi, Cilt: 8/Sayı:15/Yıl:2019, s. 57-96.

Goebbels, Joseph. Büyük Yalanlar, (Derleyen ve Çeviren: Duygu Bolut), Zeplin Kitap, İstanbul 2020.

Güler, Meltem. “Bir Manipülasyon Aracı Olarak Rızanın İmalatı”. Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi, 2018, 3(5), s. 75-101.

Han, Byung-Chul. Psikopolitika Neoliberalizm ve Yeni İktidar Teknikleri, (Çeviren: Haluk Barışcan), 3. Basım, Metis Yayınları, İstanbul 2020.

İnceoğlu, Sibel. “İfade Özgürlüğü ve Seçim”, Seçim, Demokrasi ve Seçim Sistemleri Sempozyumu, (Editörler: Havva Karagöz/Atagün Mert Kejanlıoğlu), İstanbul 2019, s. 67-87.

Karamustafaoğlu, Tuncer. Seçme Hakkının Demokratik İlkeleri, Sevinç Matbaası, Ankara 1970.

Keane, John. Medya ve Demokrasi (Çev. Haluk Şahin), 2. Baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1993.

Keane, John. Yeni Despotizm, (Çev. İsmail Ferhat Çekem), İletişim Yayınları, İstanbul 2021. (Metinde, Yeni Despotizm, şeklinde belirtilmiştir.)

Lerner, Daniel. “Propagandada Etkinlik: Şartlar ve Değerlendirme”, Kitle Haberleşmesi Teorilerine Giriş, (Seçilmiş Parçalar: Prof. Dr. Ünsal Oskay), Düzeltmiş 14. Basım, Der Yayınları, s. 267-280.

Lippmann, Walter. Kamuoyu, (Çeviri Editörü: Orhun Doğuş Yılmaz), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2020.

Metin, Yüksel. “AİHS Çerçevesinde ve AİHM Kararları Işığında Serbest Seçim Hakkı”, Liberal Düşünce Dergisi. Yıl 2007, Sayı 48, s. 109 – 141.

Milburn, Michael A. Sosyal Psikolojik Açından Kamuoyu ve Siyaset, (Çeviren: Ali Dönmez/Veli Duyan), İmge Kitabevi, Ankara 1998.

Mills, Wright. İktidar Seçkinleri, (Türkçesi: Ünsal Oskay), Bilgi Yayınevi, İstanbul 1974.

Özbudun, Ergun. Türkiye’de Sosyal Değişme ve Siyasal Katılma, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, No: 363, Ankara 1975.

Parrish, John. “Producing Politics in *Wag the Dog*”, Perspectives on Political Science, 2020, 49:1, p. 27-36.

Perron, Louis. “How to Win Election Campaigns in a Changing World”, 22 April 2022, <https://www.prnewswire.com/news-releases/how-to-win-election-campaigns-in-a-changing-world-newly-released-tedx-talk-by-political-consultant-dr-louis-perron-301045204.html>, erişim tarihi: 20.09.2022.

Şirin, Tolga. “İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi’ne Göre Serbest Seçim Hakkı”, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 17, S. 1-2, s. 283-348.

TBMM Araştırma Merkezi. “Seçim Konularında İyi Uygulama Kodu Kabul Edilen Kılavuz İlkeleri”, (Çeviren: Beyhan Kaptıkaçtı), Venedik Komisyonu (Avrupa Hukuk Yoluyla Demokrasi Komisyonu), Türkiye’ye İlişkin Görüşleri, Seçimler Yargı Ve Referandumla İlişkin Karar Ve Uygulama Kodları, https://www5.tbmm.gov.tr/yayinlar/venedik_komisyonu.pdf, erişim tarihi 20.12.2021.

The Works of Thomas Jefferson. (Collected and Edited by Paul Leicester Ford) Federal Edition (New York and London, G.P. Putnam’s Sons, 1904-5). Vol. 5, <https://oll.libertyfund.org/quote/jefferson-s-preference-for-newspapers-without-government-over-government-without-newspapers-1787>, erişim tarihi: 10.09.2022.

Timisi, Nilüfer. Yeni İletişim Teknolojileri ve Demokrasi, Dost Yayınevi, Ankara 2003.

Topuzkanamış, Engin. Hukuk ve Disiplin-Modern Toplumda Hukuka Uymanın Dayanakları, 3. Baskı, Zoe Yayınları, İstanbul 2019.